

НОВІ ДжЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПСИХОАНАЛІЗУ В УКРАЇНІ

Стаття вводить до наукового обігу деякі маловідомі друковані матеріали з історії вітчизняного психоаналізу 20-х-30-х років ХХ століття.

Психоаналіз здатен принести культурології подвійний зиск. Окрім своєї методологічної придатності (хоча і з застереженнями [1]) для розв'язання проблем трансляції культури, ірраціонального авторитету в ній («над-Я»), ролі лібідінальних інвестицій та інфантильних паттернів у мотивації культуральної поведінки, психоаналіз може слугувати ще й постачальником джерельної бази з історії культури. Принаймні це для ХХ століття, що в європейських країнах (і в Україні також) пройшло в тісному його супроводі. Як критики психоаналізу, так і його прихильники засвідчили аргументацією, наведеною у їхніх працях, ті наукові забобони, що ними скеровувалася думка протягом десятиліть написання цих праць, та й (зрештою) ті засадові цінності, що зорієнтовували культуру в її розвитку в той чи інший період. Не винятком, скоріше навіть зразковим випадком такого орієнтування, є ранній радянський час, 20-ті-30-ті роки ХХ століття. Ще цікавішим є зміст несвідомого (або передсвідомого) людини тих часів, що розкривається в аналізі конкретних випадків, *case studies*, описаних у текстах тогочасних психоаналітиків.

Джерела з українського психоаналізу чи, точніше, з психоаналізу' на українських теренах доби його «першої хвилі» (якщо нинішню вважати другою) далеко ще не зібрано належним чином. Майже десять років тому в Харкові видруковано «Історію психоаналізу в Україні». Це збірка передруків текстів, які здалися вартими уваги її упорядникам (І. І. Кутько, Л. І. Бондаренко, П. Т. Петрюк) [2]. Бібліографія психоаналітичних видань, здійснених на українській території між 1909 та 1941 рр., займає в книзі трохи більше двох сторінок [3], містить 35 оригінальних та 12 перекладних позицій і аж ніяк не є вичерпною. Деякі з назв перетинаються зі значно більшим бібліографічним переліком, наведеним у книзі «Зігмунд Фрейд, психоаналіз і російська думка» за редакцією В. М. Лейбіна 1994 р. [4], деякі -

ні; але ані В. М. Лейбін в цій та інших книгах [5], ані О. Еткінд [6], ані А. О. Пружиніна й Б. І. Пружинін [7] не мали собі на меті створити всеосяжну базу для репрезентації психоаналітичних текстів «вітчизняного» (в найширшому для них, пострадянських російських дослідників, сенсі) походження. Не створюють її поки що й найновіші публікації в часописі «Психоаналіз» [8]. Поповнити цю базу зовсім нескладно завдяки доволі випадковим знахідкам, які ми спробуємо навести.

Перша зі знахідок - збірка «Праці психіатричної клініки Одеського державного медичного інституту» за 1930 р. Не те щоб вона була зовсім невідомою, проте в бібліографіях названих книг її немає. Тетяна Ярошенко у часописі «Психоаналіз» згадує дві праці проф. Є. О. Шевальова із зазначеної збірки [9] - «Про паралогічне мислення» та «Хворий як соціальна особистість», не вказуючи, де їх надруковано [10]. Але у збірці є цікаві праці не самого лише Шевальова; у ній представлені Я. М. Коган, Л. А. Мірельзон (по окремії статті кожного та ще одна спільна [11]); не менш цікавою є невелика праця зовсім забутого Я. М. Калашника «Випадок амнезії істеричного походження» [12], до якої ми ще повернемося.

З одеських психоаналітиків того часу в збірці не представлено лише А. М. Халецького - ще одного учня Шевальова, автора дослідження «Психоаналіз особистості та творчості Шевченка» (1926 р.) [13]. У 30-ті роки Халецький начебто ще працював в Одесі, хоча вже не як психоаналітик [14], але в 1938 р. зустрічаємо його серед співробітників Інституту с/дової психіатрії ім. Сербського - авторів підручника «Судова психіатрія» [15]. Ще одна знахідка? Можливо. У написаних Халецьким розділах «Ілюзії й галюцинації», «Маячня», «Розлади емоційного життя», «Розлади волі», «Олігофренія», «Маніакально-депресивний психоз», «Психопатичні

особистості» й багатьох інших [15] про психоаналіз навіть і не згадується, що для 1938 р. вже цілком типово (якщо знати, що психоаналіз було віднесено до «троцькістської контрабанди» ще у 1931 р. [16]). Проте у «Передмові до 1-го видання» згадуються «видані раніше підручники з судової психіатрії (Бруханський, Гаккебуш і Залкінд), що містять низку запозичених свого часу від буржуазної науки положень, зараз відкинутих радянською психіатрією» [17]. Принаймні два останні прізвища мають безпосереднє відношення і до історії вітчизняного психоаналізу, і до наших знахідок.

Київський лікар В. М. Гаккебуш відомий радше як опонент психоаналітичної методи (його листування з М. В. Вульфом 1926 р. з цього приводу неодноразово перевидавалося [18]). А. Б. Залкінд, навпаки, був палким прихильником психоаналізу, хоча не менш пристрасним його ревізійником. Сім пунктів його «Фрейдизму й марксизму» (1924 р.) [19] демонструють фактично повну відмову від усіх здобутків віденського метра – насамперед від сексуальної теорії, за що йому невдовзі (у 1927 р.) справедливо дісталось від В. М. Волошинова [20]. Проте ця відмова не врятувала А. Б. Залкінда від критики 1931 р. У 1920-ті роки докорінна (псевдо) марксистська ревізія вчення З. Фрейда вивела А. Б. Залкінда до передових лав модної тоді педології. Історія педологічних «збочень у системі Наркомпросів» добре відома, як і доля А. Б. Залкінда, який помер, прочитавши відповідну постанову 1936 р. [21]. Добре відомі і його російськомовні праці з педології 1920-х років. Але серед наших знахідок натрапляємо ще й на україномовну брошуру «Про педологічний перегляд дошкільного виховання», видрукувану в Харкові 1925 р. [22], жодною із відомих нам бібліографій не враховану. І тут же виявляється, що Залкінд зустрівся на теренах комуністичного виховання дітлахів зі згадуваним уже Гаккебушем, чий «Нарис рефлексології для педагогів» вийшов того ж 1925 р. в Києві [23]. Хоча праця В. М. Гаккебуша і не є психоаналітичною, показово, що цитовані в ній на початку для легітимації власних підходів «авторитети» ті самі, що й у А. Б. Залкінда у «Фрейдизмі й марксизмі»: це М. І. Бухарін, Л. Д. Троцький та Г. Є. Зінов'єв – ті самі цитати із тих самих праць у тому самому порядку [24]. Такий собі «стандарт», що потім обернувся проти тих, хто ним користувався. (Щоправда, за психоаналіз начебто нікого не репресували.)

Отже, маємо чотири нових, принаймні не врахованих більшістю дослідників, першоджерела з історії психоаналізу в Україні 1920-1930 років.

Маємо також і перспективу подальших таких знахідок, і поле для змістовного дослідження уже знайдених текстів.

Не випереджаючи цих досліджень, відзначимо лише деякі найперші враження від ознайомлення зі згаданими текстами. Впадають в око не стільки теоретичні здобутки чи то просто більш або менш влучні застосування Фрейдівських теорій. Вони, до речі, іноді досить послідовні й глибокі, наприклад, у Я. М. Когана – аж до вмілого користування першою топікою та поняттям наддетермінації (у несвідомому та у передсвідомому [25]), що підтверджується ілюструванням як наддетермінованого, так і, навпаки, недетермінованого чи то мінімально детермінованого зсередини мислення. Впадають в око скоріше самі оці приклади та їх наповнення, зовнішня, так би мовити, детермінація того, як саме специфічно виявляє себе формально стандартний симптом. У тій самій статті Я. М. Когана про (індетермінізм шизофренічної галюцинації читаємо: хворий, що поступив у клініку вдруге (після 1916 р., коли ще не галюцинував) у 1923 р., «чує багато голосів, які радять йому продати душу чортові, піти в чекісти і т. д. Вони діють на нього гіпнозом і передають йому свої думки; йому' силоміць вкладають думки: «Ти чекіст, ти будеш катом» [26]. Інший хворий, описаний у дослідженнях Л. А. Мірельзона про нав'язливість і шизоїдію у 1922 р., старанно й наполегливо (по 10-12 годин на добу) працює у народному суді. І от одного разу під час якогось судового засідання «у хворого з'являється нездоланне бажання голосно вигукнути контрреволюційне гасло. Він лякається цієї думки, він бо ж усією душею відданий революції, він ненавидить усіх її ворогів, і йому безмірно тяжко, коли до його свідомості уривається цілком чуже і для нього незрозуміле гасло контрреволюціонера. Він починає стежити за собою...» [27] і т. д. за параноїдальною схематикою. У спільній праці Когана і Мірельзона натрапляємо на хворого, який (у 1925 р.) вважає, що лікар, який ним займається, служить у ДПУ [28].

Цей орган – ДПУ, тобто у розгорнутому вигляді присутній у монографічному нарисі «Випадок амнезії істеричного походження» Я. М. Калашника [29]. Випадок треба бодай коротко описати. Людина мала з 1916 по 1920 рр. героїчне революційне юнацьке минуле: підпілля, Червона гвардія, фронт, поранення, знов підпілля у Польщі, арешт, втеча, знову арешт і знову втеча із тюрми... У 1922 р. наш хворий – «пом. нач. міліції округу», в 1922-1923 рр. – «у політконтролі ДПУ» [30]. У листопаді 1928 р. (саме доба

початку «загвинчування гайок» у СРСР) потрапив на новій роботі під «ряд великих неприємностей службового характеру» [31] - невідомо, чи то під якийсь процес, чи то під чергову «чистку». Розв'язка на нього ще чекає. Він її не знає [32], і, зрештою, впадає в забуття всіх років між 1920 та 1928. Довго не вірить, що живе не у 1920-му, неохоче і з огидою сприймає реалії 1928-го; пише вірші у стилі Маяковського, коли від лікарів дізнається про смерть Леніна (давно минулі події). Перекладати ці вірші ми не беремося, відсилаємо до їхнього оригіналу [32]. Автор статті, навівши переконливе пояснення тих захисних механізмів, що спрацювали в даному випадку (кататимічне витіснення, ідеалізація минулого, втеча у психоз, згідно з Фрейдом та Шевальовим [33]), пропонує як найкращу терапію «точне знання хворим подальшої своєї долі» [34]. Лише коли з'ясується, що зроблять з ним так звані «належні інстанції», він зможе повернутися до 1928 р., жити в якому поки що не може. Чи повернувся? Про це ми навряд чи дізнаємося.

Дещо інший зріз побуту й звичаїв епохи дає «Судова психіатрія» 1938 р. Ось приклад з написаного А. М. Халецьким розділу про «Розлади волі»: «Узимку в залізничному вагоні лежить на койці пасажир. На гачку висить його шуба. Проходить злодій, швидким рухом знімає шубу, кидається у тамбур і вистрибує на ходу. Поїзд іде у гору, і швидкість його невелика. Пасажир, не встигнувши обміркувати свої дії, біжить за ним і також зистрибує на рейки. Він бачить злодія, який тікає до лісу. Лише тоді він помічає, що роздягнений і беззбройний... Ризикуючи зірватися, він повертається (із труднощами) до вагону, не розуміючи, як же він міг вчинити так безглуздо, тим паче що під подушкою в нього лежить ре-

вольвер» [35]. Цікаво тут не те, що приклад наведено як ілюстрацію імпульсивної дії з її «одномотивністю»; цікавий саме без зайвих розмірковувань покладений під подушку (і там забутий) револьвер. Це не 20-ті, це кінець 30-х років (хоча приклад міг походити з давнішого часу, але пояснень він ще не потребує). Цікавий також злодій, який у такої людини нахабно краде шубу (явно ця жертва в ДПУ або НКВС не служить). Портрет епохи набуває плоти завдяки подібного роду оповідам.

Яскравого матеріалу в наших знахідках іще чимало. Це і всеохопне системотворення одного з пацієнтів Є. О. Шевальова [36] та бестіарій із саморобними «символізаціями», наприклад, іншої його пацієнтки. Вона вбачає, скажімо, «у крокодилі - невитриману ризикованість» і пояснює: «Якщо не витримуєш поганого життя, то ризикни шукати кращого, а якщо витримуєш, то тримайся, поки життя погане не підкине тебе вище голови» [37]. У їжаків вона бачить «застережну колючість. Штрикай правдою в очі, але так, щоб не було шкоди». І так далі по всіх тваринах. Автор стверджує, що їх понад 50, але наводить лише 12; проте із цього переліку видно, наскільки середньовічним є це мислення модистки, яка лікувалася в нього 1927 р., або наскільки регресивними чи аутичними є середньовічні форми мислення (не інфантильними й не афективними; Шевальов послідовно проводить таку відмінність [38]).

Цікавими є й педологічні утопії А. Б. Залкінда. Їх, проте, варто розглядати окремо, в іншому контексті й, отже, в іншому дослідженні. Наші знахідки, таким чином, здатні вписати кілька додаткових сторінок як до історії вітчизняного психоаналізу, так і до історії культури та мислення індивіда в ній.

1. Про це нам вже доводилося писати. Див.: Собуцький М. А. Межі психоаналітичного підходу в культурології // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». - Наукові записки. - Т. 24. Теорія та історія культури. - К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. - С. 13-15.
2. История психоанализа в Украине I Сост. Кутько И. И., Бондаренко Л. И., Пеппрюк П. Т.- Х.: Основа, 1996. - 360 с.
3. Там само, - С. 354-356.
4. Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль / Сост. и авт. вступ. ст. Лейбин В. М.- М.: Республика, 1994. - С.373-378.
5. Зигмунд Фрейд и психоанализ в России.- М.: Воронеж: МОДЭК, 2000.- 528 с.
6. Эткінд А. Ерос невозможного. История психоанализа в России.- СПб.: Медуза, 1993.- 464 с.
7. Пружинна А. А., Пружин Б. И. Из истории отечественного психоанализа (Историко-методологический очерк) // Вопросы философии.- 1991.- № 7.- С. 87-108.
8. Історичне надбання II Психоаналіз.- 2003.- № 1.- С. 63-80.
9. Шевалев Е. А. Душевно-больной, как социальная личность II Труды психиатрической клиники Одесского государственного медицинского института.- 1930. Вып. 1.- С. 7-26; Шевалев Е. А. О паралогическом мышлении // Там само.- С. 27-72.
10. Ярошенко Т. Историческое эссе, посвященное профессору Шевалеву Евгению Александровичу // Психоанализ.- 2003.- № 1.- С. 77-80.
11. Коган Я. М. О соотношении детерминированных и индетерминированных элементов в шизофреническом мышлении // Труды психиатрической клиники Одесского государственного медицинского института.- 1930.- Вып. 1.- С. 73-102; Мирельзон Л. А. Навязчивость, расщепление личности и шизоидия // Там само.- С. 103-132; Мирельзон Л. А., Коган Я. М. Характерологические изменения и психотические состояния при эпидемическом энцефалите // Там само.- С. 133-164.
12. Калашник Я. М. Случай амнезии истерического происхождения // Там само.- С. 165-176.
13. Халецкий А. М. Психоанализ личности и творчества

- Шевченко // История психоанализа в Украине.- С.230-239.
14. Швец И. Психоанализ в Украине // Психоанализ.- 2003.- № 1.-С. 158.
 15. Судебная психиатрия. 2-е изд.- М.: Изд-во НКЮ, 1938.- С. 122-150, 201-238, 270-295.
 16. Зигмунд Фрейд и психоанализ в России.- С. 482-485; Пружинина А. А., Пружинин Б. И. Из истории отечественного ...-С. 102-107.
 17. Судебная психиатрия- 2-е изд.- М.: Изд-во НКЮ, 1938.-С. 3.
 18. История психоанализа в Украине / Сост. Кутько И. И., Бондаренко Л. И., див. стор. 78, п. 2.- С. 207-229; Зигмунд Фрейд и психоанализ в России.- М.: Воронеж: МОДЭК, 2000.- С. 466-475.
 19. Залкинда А. Б. Фрейдизм и марксизм // Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль,- М.: Республика, 1994.-С. 163-165.
 20. Волошинов В. Фрейдизм // Там само,- С. 343.
 21. Зигмунд Фрейд и психоанализ в России.- М., 2000.- С. 515-516.
 22. Залкинд А. Б. Про педологічний перегляд дошкільного виховання.- Х.: Держвидав України, 1925,- 57 с.
 23. Гаккебуш В. Нарис рефлексології для педагогів.- К., 1925,-96 с.
 24. Гаккебуш В. Вказ. праця.- С. 3-4; Залкинда А. Б. Фрейдизм и марксизм // Зигмунд Фрейд. Психоанализ и русская мысль,- М.: Республика, 1994.- С. 145.
 25. Там само.-С. 98.
 26. Там само.- С. 77.
 27. Мирельзон Л. А. Навязчивость, расщепление личности и шизоидия // Там само.- С. 117.
 28. Мирельзон Л. А., Коган Я. М. Характерологические изменения и психотические состояния при эпидемическом энцефалите // Там само.- С. 156.
 29. Калашник Я. М. Случай амнезии истерического происхождения // Там само.- С. 165-176.
 30. Там само.- С. 167.
 31. Там само.- 165, 167.
 32. Там само.-С. 169-170.
 33. Там само,- С. 173.
 34. Там само.- С. 176.
 35. Судебная психиатрия. Там само.- С. 147.
 36. Шевалев Е.А. О паралогическом мышлении // Труды психиатрической клиники Одесского государственного медицинского института.- 1930.- Вып. 1.- С. 45-55.
 37. Там само.- С.56.
 38. Там само.- С. 30-37.

M. Sobutsky

NEW SOURCES FOR STUDYING THE HISTORY OF PSYCHOANALYSIS IN UKRAINE

The article introduces to the academic usage some almost unknown printed materials on the history of the psychoanalysis in our country in the 1920-1930ies.